

UOT-811.512.162

Səhifə: 31-35

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.31>

Svetlana Novruzova
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
snovruzova952@gmail.com

ALINMA MƏİŞƏT LEKSİKASI DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏ MƏNBƏYİDİR XÜLASƏ

Başqa dillərdən məişət sözlərinin alınması ümumi leksikanın zənginləşdirilməsinin ən mühüm mənbələrindən biri hesab olunur. Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi, mədəni və sosial-iqtisadi inkişafı Azərbaycan dilinin leksikasını alınma sözlərlə zənginləşdirərək xüsusi seqmentin - məişət leksikasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Xalqlar arasında inkişaf edən siyasi, ictimai, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində məişət leksikasında zənginləşmə prosesi baş verir. Bu zənginləşmə daimi davam edir. Azərbaycan dilinə məişət sözlərin böyük əksəriyyəti ərəb, fars dillərindən və rus dili vasitəsilə ingilis, fransız, alman, yunan və latın dillərindən keçmişdir. Alınma məişət leksikasına daxil olan sözləri leksik-tematik xüsusiyyətinə görə bir neçə qruplara bölmək olar: mənzil əşyalarının adı; mətbəx əşyalarının adı; geyim adı və s.

Açar sözlər: məişət leksikası, alınma, dilin zənginləşməsi, tematik təsnifat.

Giriş: Dil mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olması bu dildə yazı, çap, orta və ali təhsil mədəniyyətinin müvafiq səviyyəsini, onun linqvistik incəliyini, müxtəlif növ lüğətlərin olmasını nəzərdə tutur. Dil mədəniyyəti bədii, publisistik, elmi, işgüzar və təbii ki, danışiq, məişət üslublarının fəaliyyətinin vəhdəti, cəmiyyətin bütün səviyyələrində dilin geniş istifadəsidir.

Dil dəyərlərinin beynəlxalq mübadiləsi dilin inkişafının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Dili zənginləşdirmənin müxtəlif vasitələri var. Onlardan bəziləri dilin daxili imkanları hesabına yaranan sözlərdir. Tipoloji fərqlərdən asılı olmayaraq alınmalar dünyanın bütün dilləri üçün universaldır.

Alınma prosesi dil strukturunun müxtəlif səviyyələrini əhatə edir, lakin leksik sistem daha həssasdır, çünki söz dilin ən hərəkətli elementidir. Yad ünsürlərdən azad dil yoxdur; yalnız xarici dil elementlərinin müxtəlif dillərə nüfuzunun müxtəlif dərəcələrindən danışmaq olar. Dilin digər dillərdən elementləri götürməsi təbii və məntiqi prosesdir. Alınma söz heç də hər hansı bir dilin söz yaradıcılığı vasitələrinin və ya leksik fondunun yoxsulluğundan xəbər vermir, ilk növbədə bu dildə danışan insanların xarici dillərlə geniş və mədəni əlaqələrindən xəbər verir. Əksinə, nisbi məhdud sayda sözlərin heç də bu dilin yüksək inkişafının göstəricisi deyildir.

Alınma bütün tədqiqatçılar tərəfindən dilin inkişafına böyük təsir göstərən leksik resursların zənginləşdirilməsinin ən mühüm mənbələrindən biri hesab olunur. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan məişət leksikası ilə bağlı alınma sözlər dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir. R.Məhərrəmova məişət sözləri haqqında yazır: “Xalqın maddi və mənəvi tarixi ilə sıx bağlı olan, gündəlik işlətdiyi məişət sözləri dilin tarixi, sözlərin etimologiyası ilə əlaqədar bir sıra məsələlərin açılması üçün lüğət tərkibinin mühüm qatlarından birini təşkil edir” [3, s.115]. Azərbaycan və ingilis dillərinin məişət leksikasının müqayisəli tədqiqini aparan G.Axundova yazır: “Məişət leksikası xalqın həyatını, onun gündəlik qaygılarını, xalqın mədəni səviyyəsini, onun müdrikliyini əks etdirir. Məişət leksikası həmçinin xalq təfəkkürünün bütün nailiyyətlərini, əcdadlarımızın təcrübəsini, müşahidələrini gələcək nəsillər üçün mühafizə edir” [1, s.3].

Məişət leksikası – gündəlik həyatda istifadə olunan əşya və hadisələri, yəni ümumi həyat tərzini, bizi əhatə edən mühiti, adət-ənənələri, əxlaqı və s. ifadə edən dilin lüğət tərkibinin ən vacib təbəqəsidir. Məişət leksikasını nəzərdən keçirərkən mühüm faktiki materialı təqdim etmək, təsvir olunan qruplara daxil olan leksemlərin tarixini, mənasını, ərəzi yerini ətraflı səciyyələndirmək, bəzi hallarda tarixi leksikoqrafiyanın məlumatlarını aydınlaşdırmaq vacibdir. Burada mühüm leksik

qrupların (qab, paltar, içki, mebel və s. adları) dildəki inkişaf qanunauyğunluqlarına diqqət yetirmək lazımdır.

Azərbaycan dilçiliyində alınma məişət leksikası məsələlərinə bir sıra tədqiqatlar (M.A.Zeynalova, A.Q.Qarayev, A.Rzayi, N.Xudiyev, G.Axundova) həsr edilmişdir. Rus dilçiləri məişət leksikasını müəyyən tarixi və mədəni cərəyanları səciyyələndirməyə imkan verən alınma leksika nöqtəyi-nəzərindən araşdırırlar. Bu məsələnin öyrənilməsində F.İ.Buslaev (1992), T.İ.Vendina (1988), M.M.Qromikonun (1986) əsərləri mühüm yer tutur.

“Məişət” sözü “qaydalar, adətlər, vərdislərlə müəyyən edilmiş gündəlik həyat, ümumi yaşayış tərzii” kimi şərh olunur. Bu şərhə əsasən, “məişət sferası” anlayışı qaydalar, adətlər və vərdislərlə müəyyən edilmiş əslində mövcud olan gündəlik həyat kimi müəyyən edilə bilər. Məişət sahəsinin leksikası, yayılma sahəsi gündəlik həyat olan leksikadır.

Azərbaycan xalqının və Azərbaycan milli dilinin formalaşmasında əsas rol ərazi-tarixi amillərə məxsusdur. Azərbaycan çoxdilli respublikalardan biridir. Onun ərazisində və qonşuluğunda gürcülər, ləzgilər, avarlar, saxurlar, talışlar, tatlar, ruslar və s. yaşayırlar. Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqlar Azərbaycan xalqının tarixində mühüm yer tutur və təbii ki, bu xalqların dilləri ilə Azərbaycan dili daim təmasda olmuş, Azərbaycan dilinin onlara güclü təsiri olmuşdur. Bu dillərin bir çoxunda (talış, tat, avar, ləzgi və s.) danışanlar üçün Azərbaycan dili ikinci ana dilinə çevrilmişdir.

Həmişə ictimai nizamın səbəbləri olan dil əlaqələri leksikanı dəyişdirmək və zənginləşdirmək yollarından biridir. Bu, dillərin həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edən, davamlı baş verən, cəmiyyətin inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarına əsaslanan, lakin müxtəlif formalara, dərəcələrə və qeyri-bərabər miqyaslı proses olduğuna görə sərhəd tanımayan hadisədir.

Azərbaycan dilinin məişət leksikasına müxtəlif dillərdən sözlər daxil olmuşdur. Azərbaycan VII əsrə qədər İranın hakimiyyəti, VII-VIII əsrlərdən başlayaraq isə ərəb hakimiyyəti altında olmuşdur. O dövrdə Azərbaycan dilinə çoxlu sayda lazımlı və lazımsız ərəb və fars sözləri daxil olmuşdur. Bu dillərdən daxil olan məişət sözlərini ayrıca nəzərdən keçirək.

Ərəb dilindən alınan məişət leksikası: Azərbaycan dilinə alınma məişət sözlərin keçməsi ən qədim zamanlardan ərəb işğalları dövründən başlayır. Ərəb dilinin Azərbaycan dilinə güclü təsiri islam dinin qəbulu ilə başladı. Böyük ərazilərdə ərəb fəthlərinin genişlənməsi digər qitələrdə yaşayan xalqların məişətinə, onların dilinə təsir etmiş və xeyli söz keçmişdir. Məsələn, *sədəf, nimçə, sənəd* və s.

Fars dilindən alınan məişət leksikası – ərəb dili ilə yanaşı kifayət qədər güclü mövqedə olan digər dil isə fars dili idi. Orta dövrlərdə Azərbaycanda fars dili rəsmi və ədəbi dil kimi işlənirdi. Farslar o dövrdə zəngin mədəni ənənələrə malik idi və fars dili o vaxt bir çox şərq xalqları üçün şeir və nəsrin dili hesab olunurdu. Fars dilinin türk dilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində Azərbaycan dilinə xeyli sayda fars mənşəli sözlər keçmişdi. Məsələn, *çarpayı, dərman, pəncərə, peyvənd, pərdə* və s.

Bu proses XIX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. XIX əsrin əvvəllərindən Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra Azərbaycan dili rus dilindən alınmalarla zənginləşməyə başladı. Sonradan, məlum olduğu kimi, bu proses nəzərəçarpacaq dərəcədə gücləndi və Azərbaycan dilinin başqa dillər hesabına zənginləşməsinin əsas mənbəyinə çevrildi.

Qeyd edək ki, rus dilindən alınma ilkin olaraq yalnız yazılı dildə özünü göstərirdi, sonra isə rus dilinin təsiri artdıqca bu sözlər danışq dilinə daxil olmuşdur. Azərbaycanlı və rus uşaqlarının məktəblərdə birgə təhsil alması, Azərbaycan müəssisələrində birgə əmək “*fantan*”, “*samovar*”, “*fanar*”, “*şotka*”, “*kostyum*”, “*borş*”, “*sup*”, “*salat*” kimi sözlərin Azərbaycan dilinə nüfuz etməsini şərtləndirən amillərdir.

Avropa dillərindən alınan məişət leksikası – Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə daxil olmuş sözlərin böyük bir hissəsi müxtəlif Avropa dillərinə aiddir. Mənşəyinə görə Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə daxil olan sözlərə aşağıdakılar daxildir: yunan, latın, holland, slavyan (o cümlədən rus), ingilis, alman, fransız, italyan, ispan, son illərdə isə türk. Məsələn, *kondisioner, piza, seyf, steyk* və s.

Aydındır ki, ədəbi dilin inkişaf tarixinin özü sosiolinqvistik problemdir və onu mədəni-tarixi kontekstdən mücərrədləşdirmək olmaz [4].

Hazırda xalqların və dillərin qarşılıqlı əlaqəsi durmadan intensivləşir. Əlaqələrin gücləndirilməsi digər dillərdən yeni sözlərin axınına səbəb olur. Dilin ən hərəkət hissəsi, məlum olduğu kimi, cəmiyyətin inkişafı, inteqrasiya və mədəniyyətlə daim zənginləşən lüğətidir. Burada alınma böyük rol oynayır.

Cəmiyyətin siyasi-mədəni, sosial-iqtisadi tərəqqisi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini leksik alınmalarla zənginləşdirir, bu da xüsusi təbəqənin - məişət leksikasının yaranmasına səbəb olur.

Məlumdur ki, cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, mədəni-iqtisadi dəyişikliklər dilə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir, ona görə də dilin leksik tərkibinin formalaşması prosesi daha çox dildənkənar təsirdən asılıdır, çünki alınma prosesi yalnız bir dil problemini əhatə etmir, daha geniş mənada, insan cəmiyyətinin inkişafı ilə bağlıdır və beləliklə, “alınmalar dildə əsas hadisələrdən birini təmsil edir: bu xalqlar arasındakı münasibətlərin bütün məcmusundan qaynaqlanan dillərin beynəlxalq mübadiləsidir” [2,s.37].

Azərbaycan xalqının başqa xalqlarla iqtisadi, diplomatik, elmi-texniki əlaqələri, müxtəlif mədəniyyətlər arasında tarixi əlaqələri Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında, xüsusən də onun leksik tərkibinin inkişafı və formalaşmasında mühüm iz qoymuşdur. Bütün bunların nəticəsi olaraq Azərbaycan dilinin məişət leksikası da zənginləşir.

Alınma məişət leksikasını təsnif edərkən aşağıdakı tematik qruplar fərqləndirilir:

a) məişət əşyalarının, mebellərin adları: *bufet, kreslo, televizor, telefon, maqnitofon, albom, vaza, ekran, piano, royal, divan* və s.;

b) mətbəx əşyalarının və məmulatların, qidaların adları: *butulka, vedrə, podnos, servis, balon, kolba, ventilyator, banka, konserv, kompot, karamel, konfet, şokolad, salat, piroq, baton, konyak* və s.;

c) geyim adları: beret, bluz, medalyon, qaloş, mayka, plaş, pijama, pencək, jaket, parik, kulon və s.

Dilimizə məişətdə işlənən külli miqdarda əşya adları keçmişdir. Məsələn, dispenser, su pompası, filtr. *Elektrikli su dispenseri* 18,9 litrə qədər qallonlar üçün uyğundur. Ənənəvi *filtrlərlə* eyni şəkildə, lakin daha da praktik şəkildə həyatınızı asanlaşdıran və gündəlik həyatınızı sağlamlıqla təmin etməyi hədəfləyən kiçik və praktik məhsul; Hər il onlarla can alan dəm qazı təhlükəsindən yaxa qurtarmaq üçün *detektor* qoymaq çıxış yoludurmu? [6]

Alınma qab-qacaq adları bildirən sözlər. Məsələn, *termopot, toster, mikser, kokteyl aparatı* və s. “*Termopot* adlanan bu funksional və əlverişli cihazlar xüsusilə ofislər üçün idealdır. İş zamanı tez-tez çay və *kofe* içildiyi üçün bu cihazlar əvəzolunmazdır.”

Mebel adları: Modern görünüşlü *Gizmo tv stend* həm də rahat istifadə imkanına sahibdir. Divara quraşdırılan *stend* laminatdan emal edilmişdir.

Kamod həm yataq otağı, həm kabinet və ya hər hansı digər otaq üçün uyğun olacaq bir *mebel* parçasıdır.

Alınma prosesində geyim adları bir dildən başqa dilə keçir. Məsələn, *Jiletinin plastronu* parlaya-parlaya, özündən razı bir halda, həmin vəkil çıxdı (L.Tolstoy, *Dirilmə*); Adətən *kimono* toylarda, xüsusi günlərdə, mərasimlərdə geyinilir ki, *kimononun* ön hissəsinə ailənin öz nişanəsi sancaq taxılır. Qara və rəngli *tomesode kimonoları* əmək hissəsində olan naxışlarına görə fərqlənir [8]. Bu alınma geyim adlarının böyük bir hissəsi hamı tərəfindən başa düşülür və istifadə edilir. Hər xalqın özünəməxsus yemək, xörək adları mövcuddur. Zamanla bəzi yemək adları digər dillərin məişətinə daxil olur. Məsələn, son zamanlar Azərbaycan mətbəxinə *suşi, naçets, hot-dog* və s. yemək adları daxil olmuşdur. “Bildiyiniz kimi, *Suşi (Sushi)* Yapon mətbəxinin dünyada tanınan ən məşhur və ən sevilən yeməyidir. *Suşi* Azərbaycan mətbəxinə hər nə qədər yad olsa da, son illərdə ölkəmizdə də çox geniş kütlə tərəfindən sevilərək yeyilməyə başlayıb”.

Dildaxili səbəblərdən dilimizin leksik tərkibinə daxil olan bəzi alınma sözlər sözyaratma xarakteri daşıyır və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə və inkişafına böyük fayda verir. Məsələn: *qaz – qaz cihazı, qaz idarəsi, qaz aparatı, qaz trubası* və s. Məişət sözlərinin alınma

prosesini səciyyələndirərkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinə heç bir dəyişikliyə məruz qalmayan bir qrup alınmalar daxildir: *layka, probka, lampa, limonad*.

Məişət sözlərin başqa bir qrupu Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik qanunlarına tabedir: *vedrə*, (“ведро” sözündən), *likör* (“ликер” sözündən), *gipür* (“гипюр” sözündən), *jaket* (“jaquette” sözündən). Alınma məişət sözlər, bir qayda olaraq, Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesində o qədər də fəal iştirak etmir.

Nəticə: Azərbaycan dilinin məişət leksikasının alınma sözlərlə zənginləşdirilməsi, onların rus və Avropa sözlərinin təsiri ilə qurulması, ikidilli lüğətlərdə verilməsi prinsipləri həllini tələb edən mühüm problemlərdən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundova G. Azərbaycan və ingilis dillərinin məişət leksikası. Bakı, 2017.
2. Cəfərov S. “Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi haqqında” jur. “Azərbaycan məktəbi”, №3, 1945.
3. Məhərrəмова R.C. «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz xəzinəsi. Bakı: Nurlan, 2007, 192 s.
4. Рзаи А. «Бытовая лексика европейского происхождения в азербайджанском языке», 1990.
5. Караев А.Г. «Европейские заимствования в азербайджанском языке». 1990.
6. <https://www.arizon.az/az/product/568/su-balonu-ucun-elektrikli-nasos-dispenser-su-ucun-dispenser-aparati>
7. <https://reportyor.az/maraqli/24442-yaponiyann-milli-geyimi-kimono.html>

Svetlana Novruzova

Borrowing everyday vocabulary source of language enrichment Summary

Borrowing words from another language is considered as one of the most important sources of enrichment in colloquial common lexis. Political, cultural, and socio-economic development of Azerbaijan society enriched lexis of Azerbaijan language with borrowed words which lead to the emergence of a special segment - colloquial common lexis. The overwhelming number of words was borrowed by Azerbaijan language from English, French, German, Green, and Latin languages via Russian language. Such words could be grouped into three broad categories: terms for household items; terms for kitchen items; and terms for dress and apparel.

Key words: *everyday vocabulary, acquisition, language enrichment, thematic classification.*

Светлана Новрузова

Заимствованная бытовая лексика источник обогащения языка Резюме

Заимствование бытовых слов из других языков считается одним из важнейших источников обогащения общего лексикона. Политическое, культурное и социально-экономическое развитие азербайджанского общества обогатило лексику азербайджанского языка заимствованными словами и привело к созданию особого сегмента - общей лексики повседневного языка. В результате расширения политических, социальных и экономических связей между народами начинается процесс обогащения бытовой лексики. Это обогащение продолжается. Подавляющее большинство бытовых слов в азербайджанский язык пришло из

арабского, персидского и английского, французского, немецкого, греческого и латыни через русский язык. Слова, входящие в бытовую лексику, по своим лексико-тематическим характеристикам можно разделить на несколько групп: названия предметов жилья; название кухонной утвари; название одежды и т. д.

Ключевые слова: бытовая лексика, усвоение, обогащение языка, тематическая классификация.

Çapa tövsiyə edən: *AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

Rəyçilər: *dosent Natəvan Hüseynova*
dosent Sima Quliyeva